

ԻՄԱՏԻՐՈՍ ԽԵՆԱՍՅԱՆ

ՄԵՅԵՒ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՓԱՐՊԵՏՈՒ ԹՂԹԻ
ԵՎ ԵՂԻՇԵՒ ԵՐՐՈՐԴ ԳԼԽԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Երևանի Գրականության և արվեստի թանգարանը ճանաչված բանասեր Հ. Պերպերյանի ջանքերով 1965 թ. Փարիզից ստացավ Մեյլեի նշագրերի մի ծրար։ Դրանց մեջ դառնալիք բարանք, որոնց վրա նա 1903 թվականից առաջ նշել է Ղ. Փարպեցու Թուղք առ Վահան Մամիկանեան-ի և Եղիշեի Վասն Վառզանայ և Հայոց պատեհագմին երկի Գ. գլխի բնագրերի վերաբերյալ գիտություններ։ Երանք մնացել են անախդ. աշտակ ներկայացնում ենը գրանցից ամենահե- տաբերականները, որոնք, ինչպես համոզվեցինք, իրենց արժեքը չեն կորցրել նույնիսկ այդ երկու պատմագիրների համահավաք հրատարակությունների առ- կայության դեպքում։

* * *

Դասական գրարարի բերականության իր երկու գրքերով¹ և հայ լեզվաբա- նության վերաբերող բազմաթիվ հոգվածներով Մեյլեն հայագիտության մեջ շատ ավելի հայանի է որպես հռչակավոր հայագետ լեզվաբան, քան բանասեր կամ բնագրադետ, մինչդեռ նա բանասիրական հոգվածներ ունի Եղիշեի և Ազատան- գեղոսի պատմությունների, Եղնիկի փոխադրական երկի, Աստվածաշնչի հա- լերեն թարգմանության վերաբերյալ և այլն։ Նա եվրոպացի այն հայագետնե- րից է, որոնք սիրել են մեր ձեռագիր մատենագրությունը և դրանից քաղել լեզ- վաբանական ու բանասիրական ուսումնասիրությունների նյութեր։ Մեյլեն հա- յերեն ձեռագրերի բնթիցի է Փարիզի ազգային գրադարանում, Վիեննայի և Վինետիկի Միթիսարյան միաբանությունների մատենագրարաններում, էջմիածնի վանքում, ուր նա գիտական նպատակներով այցելել է 1891 և 1903 թթ.։

1891 թ. Մեյլեն, առաջին անգամ լինելով, մի քանի ամսով եղավ Թիֆլի- սում և էջմիածնում՝ արդի հայերեն խոսել սովորելու (որը նրան մասամբ միայն հաջողվեց այդ կարճ ժամանակամիջոցում), էջմիածնի մատենագրարանում հա-

¹ Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique (Դասական հայե- րենի համեմատական բերականության ուղեցիկ), Վիեննա, 1902. Altarmenisches Ele- mentarbuch (Հին հայերենի առաջնական դասագիրք), Հայդելբերգ, 1913։

² Observations sur la graphie de quelques anciens manuscrits de l'évangélaire arménien (Դիտողություններ հայերեն ավետարանի մի քանի հին ձեռագրերի գրության վերաբերյալ, Journal Asiatique, 1903, 10e série, հտ. Բ, էջ 487—507) և De quelques évangélistes arméniens accentués (Շեշտադրված հայերեն մի քանի ավետարանագրերի մասին, 1905 թ.) ընդարձակ հոգվածները հիմնված են, ինչպես գրում է ինքը՝ հեղինակը, 1903 թ. էջմիածնի մատենագրարանում նրա ուսումնասիրած ձեռագրերի վրա։

յերեն ձեռագրերը ընթերցելու և Աշտարակ գյուղի բարբառն ուսումնասիրելու համար: Այն ժամանակ նա կարգացել է Ղազար Փարպեցու հայտնի Թուղթն առ Վահան Մամիկոնյան: Նա հետաքրքրական և ուսանելի շատ բան է գտել հայերեն ձեռագրերում: Սակայն մի բանի օր ընթերցելուց հետո նա գանգատվել է. «Ձեռագրերից չեմ քաղում այն բոլորը, ինչ սպասում էի: Դրանք շատ հին չեն, և դրանց ներկայացրած ուղղագրական առանձնահատկություններն այնքան շատ չեն, որքան ցանկանում եմ»³: Մեյլեն ընդհանրապես դժգոհ է մնացել այս առաջին գործուղման ժամանակ իր ձեռք բերած գիտական արդյունքներից և առանձին հարվածում չի ամփոփել գրտնք: Այնուհանդերձ մենք հետաքրքրական որոշ բան գտանք այն ժամանակ նրա կատարած դրսևումների մեջ, որոնք վերաբերում են Փարպեցու Թղթի բնագրին: Նա թողել է նաև անտիպ դիտարկություններ Եղիշի բնագրի որոշ տողերի վերաբերյալ: Նախ՝ առաջինի մասին:

Մեյլեն լրիվ համեմատել է Փարպեցու Թղթի վենետիկյան երկրորդ հրատարակությունը (1873 թ.) էջմիածնի մատենադարանի № 611 (այժմ Մաշտոցյան մատենադարանի № 2639) ձեռագրի հետ, էջ 477ա—486ա: 9 թերթիկների վրա Մեյլեն նշել է, տպագրի բաղդատությունը, ձեռագրի համարյա բոլոր տարբերակվածները, քերված կամ այլ դրշով ավելացված տառերն ու բառերը, ձեռագրի և հրատարակության որոշ համավածների եսեառաջությունը:

Մեյլեի համեմատության արդյունքների և Թղթի գիտական հրատարակության մեր բաղդատությունից պարզվեց, որ նրա նկատած մի շարք ալլերնիքավածներ արտացոլված չեն կամ նույնիսկ սխալ են մեջ բերված Սա. Մալխասյանցի և Գ. Տեր-Մկրտչյանի կաղմած գիտական բնագրի ալլերնիքավածների բաժնում: Սուրեհ ներկայացնում ենք դրանցից մի բանիսը:

Փարպեցու Թղթի 2-րդ հրատ.	Ձեռագիր հմր. 2639 (Մեյլեի նշումները)	Գիտակ. հրատ. ալլերն- բերցվածներ
էջ 570 սրդի	սրաի	էջ 187 տ. 16 սրդի
» Հոսմոս	հոսմոս	187 տ. 20 չիք
572 անուշ	անուշ	188 տ. 12 չիք
573 ի փոքրիկ	ի փոքրիկ	188 տ. 30 չիք
576 զընաանիս	զընդանիս	189 տ. 33 չիք

Գիտական բնագրի էջ 190-ում կարդում ենք. «Ղազար ասէ, թե պոռնկութիւն մեղք չեն. դստն և մարդպանին սողորէ: Եւ եթէ ընդէ՛ր այդ այդպէս՝ զու, աէր, բաջ գիտես քան զսուս կարծողսն»: Ինչպես նկատել է Մեյլեն, ձեռագիրն սնի եւ քէ էր մեր աշտանդ ընդգծած բառերի փոխարեն: Կարծում ենք, որ կարելի է ձեռագրի ընթերցվածը համարել ճիշտ և իմաստի տեսակետից հարմար, և՛-ը հասկանալով ոչ թե ընդէ՛ր = ինչո՞ւ, այլ որպիս եմ բայի հարցական ձևը, այսինքն՝ և միթե՞ դա այդպես էր, զո՞ւ, տե՛ր, ավելի լավ գիտես, քան սուս կարծողները, բամբասողները կամ սխալմամբ այդպիս կարծողները: Վահան Մամիկոնյանը չգիտեր աթշուշտ, թե ինչո՞ւ է դա այդպես, այսինքն՝ ինչո՞ւ են

3 Անատան Մեյլեն, նամակներ Թիֆլիսից և Հայդաբադից, 1891 թ., հունիսի 15-ի նամակից: Այս հետաքրքրական նամակների քննարկը և մեթոդաբանական օրինակը (130 էջ) պատկերավոր են Տիկ. Մեյլեի մաս. նա բարյացակամորեն մեղ հնարավորություն ընձեռեց հանելու դրանց լուստափայ պատճենումը: Դրանց հայերեն վերադարձությունը, անհրաժեշտ լուսարանումների հետ միասին, պատրաստել ենք հրատարակության:

սուտ մեղքեր բարդում Փարպեցու վրա, որը հենց դրա պատճառն է բացատրում մարդպանին, կամ այդ մասին նրան տեղեկացնում իր նամակում: Ընդհակառակն՝ Փարպեցին տվելի բան համոզված է, որ մարդպանը հավատ չի ընծայում այդ բանին և երբեք չի հավատա, որ այդ այդպես է, այն է՝ իրը Ղազարն ստում է, թե պոստիկությունը մեղք չէ, և թե նույն սուտ խրատն է տալիս մարդպանին: Մեր մեջ բերած տողերին անմիջապես հաջորդող պարբերության մեջ Փարպեցին շարունակում է ապացուցել, թե ոչ էք այդ այդպես. «Արդ՝ ո՞ր յանօրինաց, թող թէ ի քրիստոնէից, ի միտս իւր խորհել զայսպիսի ինչ բան, թող թէ առայլում զայսպիսի շշնչել բանս» և այլն (Գիտական հրատարակություն, էջ 190, տ. 7—14):

էջ 577 դրդուհալ	դրդեալ	190 տ. 16 չիք
582 տկարամտու- թեանս	տկար մտութեանս	192 տ. 11 չիք
585 և բոտ անկարգ վարուց	և անկարգս վարուց	193 տ. 9 չիք
588 խուհնն	խուհնն	194 տ. 8 չիք
595 կաթաղիկոսի	կաթաղիկոսի	197 տ. 28 չիք
590 քնտանեաց	քնդանեաց	195 տ. 21 չիք
591 Գարգմանայ	գարգմանայ	196 տ. 13 »
598 ո՛ւր	որ	199 տ. 2 »
600 ազազակէ	ազազակե	199 տ. 18 »
603 տնյօղակապէս	տնյաղկապս	200 տ. 22 չիք

Այսուամենայնիվ Մեչին գրվածքներով է գրախոսել այս քննական բնագիրը, նշելով հանդերձ դրա, բոտ իրեն, թերի կոզմերը. «Հրատարակիչները խնամքով նշում են ձեռագրի աչլընթերցվածները: Նրանք շատ բիշ են ուղղում բնագիրը և երբեմն նույնիսկ սուանց ուղղման են թողնում միանգամայն անհասկանալի հատվածներ: Կարելի է ասիտալ, որ նրանք սակավ-ինչ շատ են հետեւի իրենց ձեռագրի ուղղագրությանը, որն այս նկատմամբ ոչ մի հեղինակություն չունի... Հրատարակությունն առաջին անգամ լինելով, տալիս է ձեռագրի համաստի բնագիրը»: Ըստ այսմ էլ 1904 թվականից հետո Մեչին իր հայագիտական հոգվածներում Փարպեցու վկայությունները քաղել է այս բնագրից:

* * *

Շատ ավելի հետաքրքրական և արժեքավոր են Մեչիի գիտադասիաները Եգիշի վասն վարդանայ և Հայոց պատերազմին գրքի 3-րդ հղանակի վերաբերյալ:

Մեչին մեծ ուշադրությամբ և քննադատ բանասերի ոգով լրիվ համեմատել է նաև Եգիշի երկի 1838 թվականի վերնատիկյան և եռաշառուր Հովհաննիսյանի (Մոսկվա, 1892 թ.) հրատարակությունների 3-րդ գլուխը (գուցե և ավելի, սակայն պահպանված քարտերն այս գլխի մասին են): Վերնատիկի հրատարակության տողատակում արված են նաև սրուշակի շմատնանշված ձեռագրերի աչլըն-

⁴ Revue Critique d'histoire et de Littérature, 1904, էջ 459—460.

Յերցվածները, Մեյլեն նկատի է առել նաև դրանք, ձեռագրերը պայմանականորեն անվանելով X, Y, Z: Իսկ Խ. Հովհաննիսյանի հրատարակությունը կատարված է ըստ Անձեալցյաց օրինակի, որ ըստ այսմ Մեյլեն նշել է A տառով:

Մենք համոզված ենք, որ Մեյլեի համեմատությունը կատարված է 1903 թվականից առաջ, Փարիզում, թեև նա ոչ մի տեղ չի նշել այդ: Այս թվականի մայիսի 10-ին, նույն տարվա ամռանն էջմիածին այցելելուց առաջ, նա Փարիզից գրել է Գալուստ Տեր-Մկրտչյանին. «Անպայման կգամ էջմիածին: Մեկայն ուզում եմ լավ օգտագործել այն երեք շարաթիւերը, որ անց եմ կացնելու այնտեղ: Նախ՝ ծրագրել էի պատրաստել Եզիշեի քննական հրատարակությունը, բայց «Պատմագիրք Հայոց» մատենաշարի ազգն ինձ բնականաբար հրաժարել ավելցի դրանից»⁵: Մեյլեն իրոք վերջնականապես հրաժարվել է, ափսո՛ս, այդ մտադրությունից. ուսկայն նրա թուղած անտիպ նշումները վկայում են, որ նա չուրջ և համակողմանիորեն էր նախապատրաստում դրա իրադրծումը: Այսպես՝ մի թղթի վրա, որ վերնագրված է «Եզիշեի աղբյուրները», կարդում ենք (Ֆրանսերեն). «Մոզերի երկար բացատրությունը, էջ 48, տ. 22 և շար., պետք է փոխ անելված լինի այն նույն աղբյուրից, ինչ որ Բ. Եզանուկում մագդեական ուսմունքի շարադրանքը» և այլն. հետագայում Մեյլեն առանձին հոդվածում ընդարձակ շարադրել է այս միտքը⁶: Մի քարտի վրա նշված է. «Եզիշեի ձեռագրի մասին տե՛ս Հանդէս Ամսօրեայ, 1902, հոկտեմբեր». դա Գր. Տեր-Պաղոսյանի «Նկատողություններ Եզիշեի պատմության վերաբերյալ» հոդվածն է: Շատ ավելի կարևոր է հետևյալ նշումը. «Գիրք Գ⁷, հայերի նամակը Թեոդոս կալարին կարծիք ինչ-որ հին գրքի ամփոփումն է: Վերջավորությունը շատ կարճ է, որպեսզի նամակը բնագիր մի վավերագիր ներկայացնի: Մյուս կողմից՝ նկատելի է, որ այդ նամակում բացակայում է Գրիգոր Լուսավորչի անունը: Այստեղ մենք տեսնք Հայաստանի քրիստոնեություն ընդունելու մասին հունարեն մի հին գրքի ամփոփումը»: Եվ իրոք, այս նամակում հիշատակված չէ Հայաստանի քրիստոնյա լուսավորչի անունը. Տրդատ Թագավորի համար են առված նամակի հետևյալ տողերը. «Նախնին մեր Տրդատիոս յիշելով զառաջին սէրն ձեր, որ ի արդյալսիսն փախուցեալ ի հայրասպան մարդախոզխող հօրեղբարցն իւրոց՝ ապրեալ սնաւ յերկրիդ Յունաց, և ի ձէնջ Թագաւորեալ տիրէր հայրենի աշխարհիս, սոյնպէս և զնաւատսն ու ի Քրիստոս՝ բնկալ սլ ի սուրբ Էպիսկոպոսապետէն Հովմայ, լուսավորեաց զխաաբային կողմանս հիւսիսոյ»⁸: Ի դեպ, նամակում ունենք Տրդատիոս ձեւը, և Մեյլեն իր քարտերից մեկում նշել է. «Նկատել անվան հունական ձեւը»:

⁵ Մաշտոցյան մատենադարան. Գ. Տեր-Մկրտչյանի արխիվ:

⁶ Մեյլեն իր ուսումնասիրություններից ելնելով՝ երկու համատոտ հոդված է հրատարակել Եզիշեի Պատմությունից վերցրած երկու հարցի վերաբերյալ. 1. Notice sur un passage de l'historien arménien Elisée (Մանուկիոյան հայ պատմագիր Եզիշեի մի հատվածի մասին, Journal Asiatique, հտ. ԺԲ, 1902, էջ 348—349, նույնի ամփոփումը հայերեն՝ Բանասեր, 1902, էջ 141). 2. Sur un passage d'Elisée (Եզիշեի մի հատվածի մասին, Revue des Etudes Arméniennes, հտ. 2, 1926, էջ 1—3): Հայ լեզվաբանության վերաբերյալ իր հոդվածներում Մեյլեն բնագրային վերադարձների բացել է նաև Եզիշեից՝ նրա շարադրությունը համարելով բաւն հայերական:

⁷ Եզիշեի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 71 տ. 20:

⁸ Անդ, էջ 72 տ. 6—11:

Բազմաառնության միջոցին Մեյին հաճախ շատ համառոտ գրի է առել իր դիտողություններ երկու տպագրությունների և X, Y, Z ձևապրերի այլընթերցվածներից շատերի մասին՝ պատճառաբանելով մեկի կամ մյուսի ճշտությունը կամ անճշտությունը, իրեն ոչ ճիշտ թվացող ընթերցվածի առաջացման հավանական պատճառը կամ ուղին, որն է ընթերցվածի բնույթների, անընդունելի, վերանայելի կամ դանի ծանոթության մեջ նշելի լինելը:

Պրոֆ. Ն. Տեր-Մինասյանի գիտական հրատարակության հետ մենք համեմատեցինք Մեյի նշումները (մեր առաջ ունենալով նաև անշուշտ նրա օգտագործած երկու տպագրությունները): Պարզվեց, որ իր ձևերի տակ ունենալով եզրիչի միայն երկու տպագրություն՝ նա շատ անգամ կարողացել է սրուշել, թե երկու այլընթերցվածներից ո՛րը պետք է ճիշտ կամ մատենագրից համարել: Իսկ հաճախ էլ չընդունելով երկու տպագրությունների բնագիրը՝ նա առաջարկել է այն ուղղել այս կամ այն կերպ: Գիտական հրատարակություն իր բնագրով և բաղմամբով ձևապրերի այլընթերցվածներով այսօր ցույց է տալիս, որ Մեյին երկու դեպքում էլ ճիշտ է լուծել հարցերը: Բերենք մի քանի օրինակ:

Ընթերցվածի բնույթով, ըստ բնական հրատարակության (էջ 66 տող 20) գրեք և կենեք գերդումն և կապեք զանաաբանեն նախադասության մեջ ն. Հովհաննիսյանի հրատարակությունը (ըստ Անձեալյաց օրինակի) և X, Y, Z ձևապրերի ունեն գրեք, իսկ V (վենետիկյան նշված հրատարակություն) ունի դեկե. Մեյին նկատել է. «V-ի ընթերցվածը համարյա անիմաստ է». և սա ճիշտ է: Կամ՝ գիտ. հրատ. էջ 67 տող 16, Ոչ երևեալ այնուհետև առանկա տեղ էր գծառայ. V տեղ. A տեղ. Մեյի՝ «Հոգը բավականին անօգտակար է այստեղ». և սա նույնպես ճիշտ է:

Աղավաղված բնութագրվածների ուղղում. VA բնագր. ոչ գալց ամենայն հաստատա: յանցիման շատացեք ցրագաւոհն (A քագաւոհն) նախադասության մեջ մեր ընդգծած ժխտականների մասին Մեյին նշել է. «Երկու բնագրերն էլ ունեն շատացեք: Զնչել շ-ն, որը կրկնակի է կիրառվել և հակառակ է լեզվի սովորվածին. հմտ. օրինակ՝ սրան հար և նման համվածը՝ բնագր. ոչ մեծապես հոգ տալու յանցն քո. շ-ն այստեղ ինչ-որ գրչի ավելացում է»: Մեյին ճիշտ է նկատել, որ այստեղ ժխտական երկու մասնիկներից մեկն ավելորդ է գրական գրաբարի քերականության համաձայն, և գիտական հրատարակության մեջ կարդում ենք դանի «ընդէ՛ր գալց ամենայն... շատացեք» (62.7—8):

Երբեմն էլ Մեյին կարողացել է ճիշտ մեկնաբանել իր օգտագործած երկու տպագրությունների տարօրինակ թվացող բնագիրը: Ահա դրա մի օրինակը. AV 49 տ. 10, Գիտ. հրատ. 60 տ. 7—8 նոխ ևս քան զև անցիկ և բազմացան, և եսին մինչև յաշխարհն Քուշանաց, և անտի ի հաւաակողմն մինչ ի Հնդկա տարածեցաւ. Մեյի՝ «Տարածեցաւ— նախորդող և հաջորդող բայերը (անցիկ... համարձակը էին) հոգնակի են և վերաբերում են քրիստոնեաներին, որոնք այստեղ նշված չեն. տարածեցաւ-ն անշուշտ վերաբերում է քրիստոնեական ուսմունքին: Գոնի ծանոթության մեջ առաջարկել տարածեցան ուղղումը»: Ոչ մի ձևագիր չունի Մեյիի առաջարկելիք ուղղումը, որը, կարծում ենք, ավելորդ է: Համենայն դեպս նա ճիշտ է ըմբռնել բնագիրը. և իրոք, Ն. Տեր-Մինասյանն այս նախադասությունը թարգմանելիս քառակուսի փակադժնրում ավելացրել է «[քրիստոնեությունը] տարածվեց», (Երևան, 1958, էջ 57):

Սակայն այս բոլորից շատ ավելի կարևոր է այն, որ նշվածի գիտական հրապարակության առկայության դեպքում ևս Մեյիի շատ գիտադասիաներ արժեքավոր են մեր մատենագրի հնագույն բնագրի մի մասը հնարավորին շուրջիշտ վերականգնելու համար: Ստորև ներկայացնում ենք դրանցից միայն ամենահետաքրքրականները, առաջընդիմ պրոֆ. Ե. Տեր-Մինասյանի կազմած բրնագիրը (որ նշում ենք ԵՏ տառերով) և ձեռագրային աղբյուրները:

1. V 47. 16 կանաչ առնականաց — A կանանց առնականաց — Մեյի՝ «Ճիշտ է երկրորդ ձևը».— ԵՏ 58.2 կանանց առնականաց, երեք ձեռագիր և երկու աղբյուր՝ առնականաց: Չալբխյան — Այաբխյան Փերականություն (էջ 26), ՆՀԲ և Առձևեն՝ առնականաց:

2. V 48.29, A ԵՏ 59. 16—18 Ոչ ինչ խնայէին սորա ի նոսա սատակամբ՝ ոչ միայն զարաւիման, այլ և յեղբարս և յորդիս և յամենայն մերձաւորս իւրեանց, նաեւ ոչ յանձինս իւրեանց.— Մեյի՝ «զարաւիման-ը ուղղել յարաւիման քառ ի նոսա, յեղբարս և այլն ձեռքի: Ակնհայտ ուղղում»: Բնշպես տեսում ենք, ԵՏ ունի զարաւիման, իսկ երկու ձեռագիր՝ յօտարս: Կարծում ենք, որ Մեյիի առաջարկած ուղղումը ճիշտ է. զարաւիման-ը պետք է գրուի ոչ թի որպէս սատակամբ բայանվան մեջ առկա բայիմաստի ուղիղ խնդիրը, այլ խնայէին ստորոգյալինը, ինչպիսին են Մեյիի մատենանշած մյուս խնդիրները՝ յեղբարս, յորդիս, յամենայն մերձաւորս... յանձինս: Նկատենք, որ երկու ձեռագրի յօտարս ընթերցվածը, փոխ. յարաւիման, նույնպէս ի նախորդ հայցական է, թեպէտ այլ բառ:

3. V 50.20, A ԵՏ 61.17... այս ոք ևս ինձէն աշօք տեսի... մեծագոյն ևս լինի բան զառաջինն.— Մեյի՝ «զոր, և ոչ թի ոք»: Փերականորեն այստեղ իրոք պետք է զոր որպէս տեսի ստորոգյալի ուղիղ խնդիր՝ գերանվամբ արտահայտված. հինգ ձեռագիր ունեն զոր ուղիղ ընթերցվածը:

4. V 52.24, A ԵՏ 64.1—3... յերկարէր գնուպան ուրախութեան, մաշելով զերկայնութիւն գիշերացն յերգս արրեցութեան և ի կարաւս լիտութեան, քաղց-բացուցանէր ոմանց զկարգս երաժշտական և զերգս հեթանոսականս.— Մեյի՝ «կարգա՝ երաժշտականս. հմմտ. անդ, երաճոսականս»: Մեյիի գիտադասիանը ճիշտ է, թեկուզ համարանությունը, թեև ոչ մի ձեռագիր չունի այն: Սակայն ութ ձեռագիր ամբողջովին չունեն «երաժշտական և զերգս», երկու ձեռագիր չունեն «երաժշտական և զերգս հեթանոսականս» ընթերցվածները, որոնք, կամ ավելի ճիշտ՝ «երաժշտական և զերգս» բառերն ընդմիջարկութուններ են, և լավագոյնն այստեղ Դ ձեռագրի բնագիրն է՝ «քաղցրացուցանէր ոմանց զկարգս հեթանոսաց» (կամ երաճոսականս, որ նույն իմաստն ունի): Եվ իրոք, ամբողջ գիշերը հարրեցության երգերով և զվարճանքով անցկացնող քրիստոնյաների համար մարդկանք քաղցրացնում էր ոչ թի «զկարգս երաժշտականս և զերգս հեթանոսականս», այլ՝ «զկարգս հեթանոսականս»:

5. V 54.12, ԵՏ 66.1—3 Իսկ մի ոմն նախարարացն, որ անդր զիպեցաւ, էր ի նոցա խոհուղի, և ոչ միարանեաց ընդ նոսա... բարկոծեցաւ և ահ մեծ անկաւ...— Մեյի՝ «[Ընդդվածը] համարչա ակնհայտ ընդմիջարկություն է. լրիվ անհամաձայնություն մեջ է կողքի բառերի հետ, ուստի և անօգուտ է (գտնել) իմաստի անսակեալից»: Ուրիշ ձեռագրեր ունեն «էր ի վասակալ խորհրդին — որ էր ի նորա խորհրդի»:

6. A V 54.32, ԵՏ 66.15 Իսկ զմարգպանն ձերբակալ արաւել, և միաբաւէր ընդ նոսա երգմամբ.— Մեյի՝ «Չեմ հասկանում իսկ զմարգպանն... կառուց-

վածքը: Գույն կարգանք մարզպանն, ուղղական, բայց սա հայերն է: Եվ իրոք, սա բավականին տարօրինակ կառուցվածք է զերբայական գարծվածով: Մեկ ձեռագիր ունի մարզպանն, ուղղական հոլով, որ միանգամայն հասկանալի կլինի որպես ենթակա ձեռքակալ առեւալ զերբայական գարծվածի. վերջինս այս դեպքում կատանար կրավորական իմաստ և անհատիկ չէր լինի միաբանեւ ստորոգյալին, որի ենթական մարզպանն ձեռն է:

7. V 55.29, A bS 67.23—26 Ընկեցեալ կայր աշուհեան ոսկի, և ոչ ալ առնոյր իւր առանձինն աւծաթ, և արհամարհեալ առանց ազահութեան, անարգեալ պատուական հանգերձք առ ի զարգս մեծարանաց.— Մեյի՛ «[Ընդգծված] արտահայտությունը քնդհանում է քնդհանուր նախադասության կառուցվածքը. անհար է շարունակել, եթե աւհամարհեալ-ը նույնպէս չի վերաբերում կայրին, դռնի անուղղակիորեն: Բացի այդ, թվում է, որ այս նախադասությունն քնդմիջարկություն է. դրա իմաստի կրկնությունն է նա իւրաւանշիւր... ա. 3 և շարք», այսինքն՝ նա՛ իւրաւանշիւր ստացուածք ոչ ինչ համարէին յաշս ստացողաց իւրեանց: Ինչպէս նկատելի է, Մեյին առաջարկում է կարգալ քնկեցեալ կայր աշուհեան ոսկի... և աւհամարհեալ [կայր ոսկի]. Ե. Տեր-Մինասյանի թարգմանության մեջ (էջ 63) աւհամարհեալ-ը վերաբերում է, ինչպէս անարգեալ-ը, պատուական հանդերձքին, այսինքն՝ «...արհամարհված, անարգված էին զարդարանքի ու մեծարանքի համար հատկացված պատվական հարուստները»: Ըստ համահավար բնագրի՝ լիտ ձեռագիր, որ չունենա վերեւում քնդգրծված հատվածը:

8. V 57.29, A bS 70.2 բերդացն պարիսպին— x, y... բերդիցն— Մեյին կրկնակի քնդգծելով բերդիցն ձեք՝ ավելացրել է. «Տե՛ս V 65.25 բերդիցն» [bS 68.16 բերդիցն—Մ. Մ.], և այս վերջին քնթերցվածի մասին փակագծում նշել է. «Անտարակույս սա է ճիշտ քնթերցվածը»: Եվ իրոք, մի քանի ձեռագիր ունեն այս ձեք. մասնագիրը երկու ձեռքից հավանաբար կիրառել է մեկը. Առձեռն և ՆձԲ բառարաններում բերդ գոյականի թեք ձևերն են՝ -իւ կամ -աւ, -ից, -իւք:

9. V 59.17, bS 71.20—22 Յովսէփ եպիսկոպոս բազում եպիսկոպոսակցօր իմովք և ամենայն զօրօք Հայաց, Վասակ մարդպան և Ներշապուհ Ռմրսեան հանդերձ սպարապետաւս և ամենայն մեծամեծ նախարարօքս...— Մեյին զօրօք քնթերցվածի կողքին նշել է. «Անհայտ սխալ, որ հետեանք է նախարար եպիսկոպոսակցօք ձեք. իրականում մասնագիրն առաջրում է աշխարհական և եկեղեցական իշխանությունները». Ըստ այսմ էլ բանի որ «Յովսէփ եպիսկոպոս»-ը ուղղական հոլով է դրված, նույն հոլով պետք է դրվի նաև «զօրօք»-ը, ինչպէս ունեն վեց ձեռագիր և երկու տպագիր:

10. V 57.27, bS 72.3 ...ի սանմանացն Սէիրայ (Ա Սերայ)—Մեյի՛ «Երկրորդ քնթերցվածն է լավը»: Եվ իրոք, Ե. Տեր-Մինասյանը բնագրում քնդունելով հանդերձ «Սէիրայ» ձեք, թարգմանության մեջ գրել է «Սերայի սահմաններից...» (էջ 67). բաղմամթիվ ձեռագրերի և երկու տպագիր ունեն «Սերաց, Սերայ, Սեիրեա»:

11. Շատ հետաքրքրական է Մեյիի գիտողությունը հետևյալ հատվածի մասին. «Եւ թագաւորէ փոխանակ նորա Մարկիանոս կայսր, և ի ձեռն վառթար տրանց իւրատաւուց իւրոց ծառայից, Անտառէայ՝ որ սպարապետն էր, և Նդփարիոս ասորի, երկոքեան անարգք և վառթար արանց, միանգամայն և անատուածք, ի նոցա բանս ելեալ թագաւորն, ոչ կամէր...» (V 60.28 և շարք., bS

73.5—8)... Վասն աշտորիկ փութացաւ արձակեաց զհոսպանս առ թագաւորն Պարսից զնոյն Նղիարիսան» (ԵՏ 73.12—13): Մեյնն գտնում է, որ բնագիրն աշտանդ աղավաղված է, և նա բերում է ապացույցներ, որոնք ինքնին զարձայալ գիտադասիաներ են այդ տողերի առանձին բառերի և անճշտությունների վերաբերյալ. «Բնագիրն անպայման խանգարված է և ունի մեկնաբանող ընդմիջարկություններ, որոնք զալիս են անտարադույս Ղ. Փարպեցուց (էջ 126.16, վեհա. 1-ին հրատ. [Քննակ. հրատ. էջ 73.3—9 Մ. Մ.): Նախադասության կառուցվածքը անկարելի է ընդունել (խառն են ուղղականն ու սեռականը)¹⁰: Անատոլեայ (Ա Անատոլիայ) հատուկ անունը նույն ձևն ունի, ինչ որ Ղ. Փարպեցու մոտ¹⁰, հակառակ էջ 5 տ. 19 Անատոլ-ի¹¹. սպարապետ կոչումը, փոխանակ սպարապետ Անտիոխայ (Փարպեցի)¹² կամ սպարապետ արեւիկ (Նղիշէ, էջ 5. 20)¹³, իրոք ցույց է տալիս բնագրի կրճատումը:— Նղիարիս (Մ Նղիարիս) ձևը չի համաձայնում Փարպեցու Փղորենալի-ին¹⁴. Ա-ն ունի Փղորենալիոս (այս անունը փնտրել հույների մոտ):— էջ 61, տ. 4-ում¹⁵ ունենք այս անունը և նույն փոփոխությունը. զնոյն Փղորենալիոսն ձևը մեկնությունը-ընդմիջարկություն է, և չեմ հասկանում, թե ինչպե՞ս կարելի է հաշտեցնել եզակի անունը դեսպան հոգնակիի հետ¹⁶:— Տող 29 վաւթաւ արանց, հմմտ. տ. 22 !: Անտարադույս Անատոլեայ... [որ սպարապետն էր, և Նղիարիոս ասորի, երկոքեան անաղզ և վաւթաւ արանց. միանգամայն և] անաստուած-ը մի հրկար ընդմիջարկություն է, որին պետք է ավելացնել նաև զնոյն Նղիարիոսն, էջ 61.4»¹⁷:

12. Մ 62.32 և շտ., ԵՏ 75.17—19 Անցանէր քաւանդակէր ամենայն զօրօր իւրովը. սազմ արարեալ զքուրք մեծութիւն զաշտին ի ներքս փակէր. զինեալք և վառեալք ամենայն պատրաստութեամբ ի մարտ պատերազմի բնդդէմ զնդին Հայոց:— Մեյն՝ «Զինեալք... վերջավորությունն անհնար է նախադասության կառուցվածքի տեսակետից և ակնհայտորեն փոփոխված է»: Մեկ ձեռագիր և մեկ տպագիր ունեն զինեալ և վառեալ, որ տրամաբանական է՝ վերաբերելով անցանէր ստորոգյալի ենթակային:

10 Մեյն միանգամայն ճիշտ է թվում Մեյնի այս դիտողությունը. բնագրում այդ ուղղական և սեռական հոլովներով ձևերն են՝ ո՛ր ձևն վատթար արանց խրատտուաց իւրոց ծառայից, Անատոլիայ... Նղիարիոս ասորի» (որ անհարկ է նախորդ սեռականներին), «երկրորդան անարցք և վատթար արանց, միանգամայն անաստուածք, ի նոցա բանս...»:

10ա Մեյն յերված տողերին նախորդող հատվածի վերաբերյալ Մեյնն իր բարեբերից մեկում այն միտքն է արտահայտել, թե շարադրանքի մեջ Ղ. Փարպեցու և Նղիշէի մոտ մեծ նմանություններ կան, որոնք ենթադրել են տալիս մի ընդհանուր աղբյուր: Հայ բանասիրության մեջ վիճարկված հարց է Նղիշէի՝ Փարպեցու Պատմությունից օգտվելու հանգամանքը:

11 Նղիշէ, քննակ. հրատ., էջ 7.9 Անատոլ:

12 Ղ. Փարպեցի, քննակ. հրատ., 74. 7—8 սպարապետ Անտիոքայ:

13 Նղիշէ, քննակ. հրատ., էջ 7.10:

14 Ղ. Փարպեցի, քննակ. հրատ., էջ 74.8: Երկու մատենագիրներին ո՛ր մեկի բնագիրն է արդյոք ճիշտ այս հարցում:

15 Նղիշէ, ն. տ., էջ 73.13:

16 Նղիշէ, ն. տ., էջ 73.13 տե՛ս վերևում Նղիշէից մեջ բերված տողերը: Մեյնի դիտողությունը միանգամայն արամատրանական է. ինք ձեռագիր և մեկ տպագիր ունեն դեսպան եզակի ձևը, որ համապատասխանում է զնոյն Նղիարիոսն եզակիին, եթե վերջինս ընդմիջարկություն չէ. հակառակ դեպքում դեսպանս հոգնակին տեղին է:

17 Նղիշէ, քննակ. հրատ., էջ 73.13:

13. V 68.7 և շար., ԵՏ 81.23—25 Եւ իբրեւ զայս ամենայն բովանդակ ցոյցին նմա, միաբան լինէր ամբաստանութիւն երկոցունց կողմանցն՝ զատաբինեանցն և զյեսու կացելոցն¹⁸. որպէս զուր և տաբաղարտուց նեղեաց զնոսա [ԵՏ էջ 82.1—5] ի հայրենի օրինացն յետս կալ, և զխարէութիւն ապստամբին Վասակայ, որպէս Հայոց բանիւ խաբեաց զթագաւորն, յանձն առնուլ զմագութիւն. իբրեւ չէր ուրուք բնդ նմա բանս կզեալ, նա յանձնէ սուտակաւորսս լինէր:

Իբրեւ լիով զայս իմացուցին, արձակեցին զնա հրեշտակութեամբ... — Մեյին այս ասողերի մասին գրել է. «Նախադասութիւնը երկար է. աչն պետք է հասել հետեւեալ կերպ, զուրս զցելով մեկնութիւն—բնդմիջարկութիւնները և վերականգնելով ուղիղ բնագիրը»: Ու նա գրի է տուլ իր վերականգնած բնագիրը. «Եւ իբրեւ զայս ամենայն բովանդակ ցուցին նմա¹⁹, (զ)միաբան (ձեռ. միաբան) [լինէր]²⁰ ամբաստանութիւն վերկոցունց (X, Y, Z. AV երկոցունց) կողմանցն՝ զատաբինեանցն (A չիք գ) և զյեսու (A չիք գ) կացելոցն²¹. որպէս զուր և տաբաղարտուց նեղեցան (A—ձեղեաց զնոսա. զուր և հարկաւոր է պահպանել այս) ի հայրենի օրինացն յետս կալ, և զխարէութիւն ապստամբին Վասակայ, որպէս Հայոց բանիւ խաբեաց զթագաւորն, յանձն առնուլ զմագութիւն. [իբրեւ չէր ուրուք բնդ նման բանս կզեալ, նա յանձնէ սուտակաւորսս լինէր], իբրեւ լիով զայս ամենայն իմացուցին, արձակեցին զնա հրեշտակութեամբ...»: Մեյին ավելացրել է. «Երկու բան են ցուց տալիս պատմիրակին՝ միաբան ամբաստանութիւնը և Վասակի կեղծիքը. աքնուհասի նրան ուղարկում են: Եւ հանա ուղղումն աչն է, որ միաբան—ի վրա պետք է ավելացնել զ նախդիրը և ջնջել լինէր—ը. միաբան—ի գ—ի անկումը եզել է անշուշտ մեկնակետն աչն սխալի, որով խանդավալ է ամբողջ նախադասութիւնը. զրանից առաջ է եկել լինէր բնդմիջարկութիւնը, և ամեն ինչ դարձել է անհասկանալի»: Կարծում ենք, որ Մեյի վերականգնած բնագիրը շատ ավելի հասակ է, քան համահավարը:

14. V 69.26, ԵՏ 83.14—15 ...որ նստէր ի մեծ զանաչս յայսմ.— Մեյն՝ «Ներդրականի համար (ի) զանոյ բնիկըցվածն ուղիղ չէ: Ուրիշ ձեռագրեր, բայց V-ի, աւելն (ի)զանս և (ի)զանիս: Ո՞րն բնգունել»: Համահավար բնագրում կարդում ենք ի զանոյս. ըստ ՆՃԲ և Առձեռն բառարաններին՝ զան դոյականի թիւ ձեւերն են -ու կամ -ույ, -ուց, և -ի, -ից: Ուստի այստեղ ճիշտ կրիներ ի զանի կամ, հազվագեղ, ի զան:

15. V 72.29, ԵՏ 86.24—87.1—2 Բրպէս զի շիր յանիրաւութենէ արգարութիւն, այսպէս և ոչ (V շիւ և ոչ) ի ստութենէ ճշմարտութիւն, սոյնպէս և ի խաւվաւէր մտաց՝ ակնկալութիւն իրազազութեան.— Մեյին գտնում է, որ մեր բնգ-

¹⁸ Անկախ Մեյի գիտադասկանից և նրա առաջարկած ուղղումներից նշենք, որ (զ)ստաբինեանցն և (զ)յեսու կացելոցն սեռականները փոխանուն սեռականներ են, բայց այսմ դրանք չափաք է բնգունած լինելն զ նախդիր, քանի որ զրանց ներստած հատկացւոր՝ ամբաստանութիւն, ուղղական հոլով է: Այս սխալն է, եթէ ընդունում ենք համահավար բնագրի բնիկըցվածը. սակայն ստորեւ կանաններ, որ Մեյին վերակառուցում է նախադասութիւնը և բացատրում գ—ի անհրաժեշտութիւնը գրանում:

¹⁹ Պարսիկ գերիներից մեկին:

²⁰ Փառակոտի փակագծերի մէջ առնված բառերը Մեյին լատիներով է հանել բնագրից որպէս բնդմիջարկութիւն:

²¹ Տէ՛ս ծանոթ. 18. Բայց Մեյի խմբագրմանը՝ զատաբինեանցն և զյեսու կացելոցն փոխանուն սեռականները քերականորեն ճիշտ կերպով են բնգունել զ նախդիրը որպէս ուղիղ խնդիրներ ցուցին ստորագրաւի. դրանք այս դեպքում ներառել են զմիաբան ամբաստանութիւն հատկացւոր, ուղղ նույնպէս ուղիղ խնդիր է նույն տաբաղարի:

լծած և ոչ-ը ավերորդ է. «և ոչ-ը, որ ավելացված է Ա-ում, խախտում է նախադասության համաշխարհայինը, որն ունի երեք մաս նույն պլանի վրա, և ոչ թե համեմատություն, ինչպես ցույց է տալիս և ոչ-ը. առնվազն-ով ներմուծված 3-րդ մասը ոչ մի կառուցված չի թողնում»: Տառնչորս ձևապիր չսեննե այս և ոչ-ը, խի ինը ձևապիր՝ աշտվէս-ը. և իրար, առանց գրանց էլ նախադասությունը միանգամայն կանոնավոր կառուցվածք կունենար և կնշանակեր. «ինչպես որ ունիրավությունից արգարություն չի, ստությունից՝ ճշմարտություն, նմանապես խառվասեր մարից՝ խաղաղության տկնկալություն»: Նախադասության առաջին երկու մասերում ասվածներն իմաստարանական հիմք են ծառայում, որպեսզի հայերը շահատան Հազկերտի թողություն կամ ներման հրավարտակին, Եզիշեր բռնեքով՝ խառվասեր մարի խաղաղությունը:

* * *

Մեկի այս գիտադասությունները հրատարակության պատրաստելիս մենք տառնորդվել ենք նրա հետևյալ սկզբունքով, որ նա համախ է կրկնել իր գրախոսականներում. «Ըմ նպատակը միշտ էլ եզել է բանավեճեր հարույցել»:

М. П. МИНАСЯН

ЗАМЕЧАНИЯ МЕЙЕ О «ПОСЛАНИИ» ПАРПЕЦИ И ТРЕТЬЕЙ ГЛАВЕ «ИСТОРИИ» ЕГИШЕ

Р е з ю м е

От известного французского арменоведа А. Мейе остался ряд филологических заметок о текстах «Послания» Лазаря Парпеци и «Истории» Египше.

В данной статье автор сопоставляет эти замечания с научно-критическими текстами вышеупомянутых историков, отмечает научную ценность работы Мейе для уточнения отдельных разделов этих памятников V века.

M. P. MINASSIAN

REMARQUES INEDITES DE MEILLET SUR LES TEXTES DES HISTORIENS ARMENIENS LAZARE DE P'ARPI ET ELISEE

En 1965, Mme Meillet a fait envoyer à Erévan de nombreuses notes de son mari qui sont conservées au Musée Littéraire et Artistique d'Erévan. L'auteur de l'article a trouvé des remarques inédites, personnelles, sur le texte de la „Lettre de Lazare de P'arpi à Vahan Mamikonian“ et sur le troisième chapitre de „L'Histoire de Vardan et de la guerre des Arméniens“ d'Elisée. En présentant plusieurs de ces remarques et les comparant aux éditions critiques des deux historiens, l'auteur montre l'importance du travail de collation accomplie par Meillet, pour une meilleure lecture des passages en question.